

PRAGMATIIKAN PERUSTEITA

Jacob L. Mey *Pragmatics. An introduction.* Blackwell, Oxford 1993. XII + 357 s. ISBN 0-631-18691-3.

Diane Blakemore *Understanding utterances. An introduction to pragmatics.* Blackwell Textbooks in Linguistics 6. Blackwell, Oxford 1992. X + 191 s. ISBN 0-631-15867-7.

Matti Leiwo, Minna-Riitta Luukka & Tarja Nikula *Pragmatiikan ja retoriikan perusteita.* Jyväskylän yliopiston viestintätieteiden julkaisuja 8. Jyväskylä 1992. 117 s. ISBN 951-680-773-9.

Pragmatiikka on yhteinen nimittäjä tutustuttaa lukija pragmatiikkaan mutta näille kolmelle teokselle, joita esitte- teosten lähtökohdat ovat hyvin erilaiset. len lyhyesti. Kunkin teoksen tavoitteena on Niinpä ne eroavat toisistaan myös sisällöl- ▶

lisesti — näitä eroja pyrin esittelyssäni va-
littamaan. Ensimmäisenä esittelen sisällöl-
tään ja sivumäärältään laajimman, Meyn
Pragmatics-teoksen, sitten Blakemoren re-
levanssiteoriaan sitoutuneen teoksen *Un-
derstanding utterances* ja lopuksi ensim-
mäisen suomenkielisen pragmatiikan yleis-
esityksen *Pragmatiikan ja retoriikan perus-
teita*.

Jacob L. Meyn *Pragmatics* on kiinnos-
tava teos. Se on pragmatiikan perusoppikir-
ja ja asettuu siten jatkumoon Leechin
(1983) ja Levinsonin (1983) teosten kans-
sa. Yksi teoksen tavoite onkin korvata edel-
liset kurssikirjana; ei siksi, että ne olisivat
huonoja, vaan siksi, että ne Meyn mielestä
eivät vastaa opiskelijoiden tarpeita ja ovat
liian sisällökkäitä peruskurssille. Meyn teos
kuitenkin keskustelelee edeltäjiensä kanssa,
ja asioiden käsittely alkaa usein pitkällä
lainauksella jommastakummasta. Suurin
ero on painotuksessa, sillä Mey määrittelee
pragmatiikan hieman toisin kuin edeltäjän-
sä, jotka rajasivat pragmatiikan kohteeksi
puhtaasti lingvistiset ilmiöt. Hän lisää prag-
matiikan tutkimusalueeseen sosiaalisen ja
yhteiskunnallisen aspektin: »pragmatics is
the study of the conditions of human lan-
guage use as these are determined by the
context of society».

Teos jakautuu kolmeen osaan, joista
ensimmäinen on Basic notions. Tässä osas-
sa käsitellään pragmatiikan tarpeellisuutta,
historiaa ja pääperiaatteita, joina tekijä pi-
tää ns. yhteistyön periaatetta, Gricen mak-
siimeja sekä kontekstin käsitettä. Toisen ja
kolmannen osan otsikkoina ovat Micro-
pragmatics ja Macropragmatics. Mikrop-
pragmatiikan osuuteen kuuluvat referenssi ja
implikatuuri, puheaktiteoria ja sen kritiik-
ki. Termille makropragmatiikka Mey antaa
kaksi selitystä: Ensinnäkin se merkitsee

sitä, että tarkastelun kohteena olevat yksi-
köt (lauseet, lausumat) nähdään osana laa-
jempaa kontekstia. Pragmatiikan alueelle
astuvat täten kokonaiset tekstit, sekä puhu-
tut että kirjoitetut, ja esimerkiksi keskuste-
lunanalyysin esittely tulee perusteltua.¹
Toiseksi makropragmatiikka merkitsee sitä,
että painotetaan niitä tekijöitä, jotka mää-
räävät tekstin muodon — vaikka implisiit-
tisestikin. Juuri tämä jälkimmäinen näkö-
kulma on uutta pragmatiikassa: lauseen tai
lausuman konteksti laajenee tekstiksi, jota
tarkastellaan lopulta suhteessa ympäröi-
vään yhteiskuntaan ja sen rakenteisiin. Tä-
män vuoksi *Pragmatics: An introduction*
lähestyy etenkin viimeisillä sivuillaan kriit-
tistä kielentutkimusta.

Teoksen jokaisen luvun loppuun on lii-
tetty harjoituksia. Yleensä tällaisten harjoi-
tusten toimivuus riippuu lukijan kielitaidos-
ta — niin nytkin, mutta mukavaa on se, että
esimerkkejä on muistakin kielistä kuin eng-
lannista ja muutamasta eri kulttuurista.
Tämä on selvä rikkaus; toinen on se, että
lähes kaikki harjoitukset ja esimerkit ovat
tosielämästä.

Mey aloittaa esittelemällä pragmatiikan
taustaa hyvin perinteisesti: esimerkkien
avulla hän osoittaa, etteivät logiikka, se-
mantiikka ja syntaksi pysty selittämään
kaikkia kielellisiä ilmauksia. Käsitellessään
pragmatiikan periaatteita Mey ottaa käyt-
töön uuden termin kommunikatiivinen pe-
riaate (*communicative principle*), joka tar-
koittaa sitä, että aina kun ihmiset puhuvat,
heidän intentionsa on sanoa jotakin jolle-
kulle. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että
ihmiset tosiasiaassa sanoisivat sitä, mitä ai-
kovat tai luulevat sanovansa. Kommunika-
tiivinen periaate on kaiken kielellisen käyt-
tämisen perusta ja pragmaattisen tutki-
muksen premissi — se ei siis ole välineel-

¹ Arviossaan Levinsonin teoksesta Helasvuo (1988: 311) pitää kyseisen teoksen vastaavaa osaa kokonaisuus-
desta irrallisena.

linen käsite. Esiteltyään tämän periaatteen Mey käsittelee kontekstin merkitystä; hän ottaa esimerkiksi metaforien tulkinnan kontekstissa. Vaikka Mey ei kriittiseen kielen- tutkimukseen suoraan viittaakaan, hän käsittelee metaforia kriittisen lingvistin tavoin luonnollistuneina tapoina hahmottaa maailmaa ja pitää niiden purkamista yhtenä pragmatiikan tärkeimmistä tehtävistä.

Teoksen ensimmäinen osa päättyy Gricen maksimien, kohteliaisuusteorian ja relevanssiteorian kriittiseen esittelyyn. Koska Meyn johtava periaate läpi kirjan on kielenkäyttäjän kielenkäyttö kontekstissa, hänen kritiikkinsä on hyvin perusteltua — vaikka esimerkiksi relevanssiteoria toi uusia näkökulmia pragmatiikkaan, se on jäänyt irralleen jokapäiväisen kommunikaation ongelmista mm. siksi, ettei se ota huomioon kielenkäytön sosiaalisia ulottuvuuksia.

Teoksen toinen osa käsittelee perinteisiä pragmatiikan alueita: referenssiä, anafora, implikatuureja, puheakteja, puheaktiverbejä ja epäsuoria puheakteja. Tämä jakso on pääosin selkeä, ja esimerkiksi se, että Mey käsittelee puheakteista yhtä, lupaaamista, tarkemmin, on hyvä ratkaisu: lukija voi itse pohtia, kuinka hyvin puheaktiteoria käytännössä toimii ja millaisia ongelmia siihen liittyy. Näitä ongelmia käsitellään sitten vielä omissa luvussaan. Konventionaalisen implikaaturin käsitteen käyttöä Mey kritisoi mm. siksi, että sitä pidetään jollakin tapaa automaattisena ja melkein loogisena — hänen mielestään pitäisi välttää kaikkien ilmiöiden selittämisestä »laeilla», lingvistiikassa yleensäkin mutta etenkin pragmatiikassa. Koska implikaatuureja muovaavat konventiot ovat kulttuurisidonnaisia, historiaan ja luokkajakoon liittyviä, on myös konventionaalinen implikaatturi tietynlaiseen kontekstiin sidottu.

Kolmannessa osassa Mey tarkastelee ilmauksia laajemmassa kontekstissa ja to-

dellisen kielenkäytön näkökulmasta. Heti johdantoluvussa hän esittelee sekä tekstieliopin että keskustelunanalyysin. Kumpikin tarkastelee lausetta/lausumaa osana joko kokonaista tekstiä tai keskustelua eli kotekstia. Keskustelunanalyysin heikkoutena Mey pitää minimalistisuutta, sitä, että pyrkimyksenä on selittää käsilläoleva ongelma niin vähin oletuksin kuin mahdollista. Hänen mielestään keskustelunanalyysi ottaa huomioon kontekstin mutta jättää huomiotta kontekstin ja sosiaalisen todellisuuden. Kritiikki on hyvin lämminhenkistä, ja kirjan loppuosasta yli puolet onkin keskustelunanalyysin perusasioiden käsittelyä.

Teoksen kahden viimeisen luvun aiheina ovat metapragmatiikka ja yhteiskunnallinen pragmatiikka (*societal pragmatics*), jotka tuntuvat olevan kirjan punainen lanka. Mey tarkastelee pragmatiikkaa alueena, jonka pitäisi lähteä ei pelkästään kielenkäytöstä vaan myös niistä ihmisistä, jotka kieltä käyttävät, ja heitä ympäröivästä kulttuurista ja yhteiskunnasta. Metapragmatiikalla hän tarkoittaa ensinnäkin pragmaattista keskustelua pragmatiikasta — koko teos on oikeastaan juuri tätä. Toinen merkitys metapragmatiikalle on monimutkaisempi: pystyäkseen selittämään kielenkäytön ilmiöitä pragmatiikka vaatii metatason eli yhteiskunnallisen ja sosiaalisen kontekstin kriittistä huomioonottamista. Metapragmatiikan käsite johtaa siis yhteiskunnallisesti orientoituneeseen pragmatiikkaan, jota kirjan viimeinen luku käsittelee.

Kun on päässyt Meyn teoksen viimeisen lukuun, huomaa olevansa jo kaukana siitä, mitä yleensä ymmärretään pragmatiikaksi, mutta lähellä monia muita kielentutkimuksen alueita ja aihepiirejä: kielen suunnitteluun liittyvää valtaa ja ideologioita, kielellistä manipulointia ja kriittistä kielentutkimusta. Mey kysyy retorisesti, mitä hyötyä pragmatiikasta on kielenkäyttäjälle. Hän katsoo, että tietoisuus esimerkiksi kie-

len ja sosiaalisen epätasa-arvoisuuden välisistä suhteista voi johtaa ns. emansipatoriseen kielenkäyttöön ja purkaa kielen ylläpitämiä myyttejä ja uskomuksia. Meyn ajatukset ovat hyvin samanlaisia kuin ns. kriittisen kielitietoisuuden edustajien (ks. Fairclough 1992), vaikka hän ei näitä mainitsekaan. *Pragmatics: An introduction* loppuu hienosti vastaamalla kirjan alussa esitettyyn kysymykseen »why pragmatics?», että pragmatiikka on yhteiskunnallisesti välttämätön ja tietoisesti vuorovaikutuksellinen kielentutkimuksen suuntaus.

Meyn tapa kirjoittaa on hyvin viihdyttävä, ja jos ajattelee yhtään samalla tavalla kielestä kuin hän, lukukokemus on miellyttävä. Opetuksessa tätä teosta voisi varmasti käyttää oheislukemistona, mutta esimerkiksi käsikirjaksi se tuskin sopii esseistisen otteensa vuoksi, toisin kuin esim. Levinsonin teos. Meyn teos on kuitenkin lähempänä nykyistä monimuotoista kielenkäytön tutkimusta kuin edeltäjänsä, ja siksi sitä ei mitenkään voi nähdä niitä korvaavana vaan pikemminkin jatkavana teoksena.

*

Diane Blakemoren teos *Understanding utterances* perustuu Sperberin ja Wilsonin (1986) relevanssiteoriaan, joka on herättänyt melkoisesti keskustelua kielitieteilijöiden keskuudessa (ks. esim. *Journal of Pragmatics*, Vol. 12). Blakemoren teos on siis yhteen teoriaan sitoutuva pragmatiikan perusoppikirja, ja sitä vastaan voi esittää kritiikkiä samoin perustein kuin relevanssiteoriaa kohtaan yleensäkin. Teoksen tavoitteena on kuitenkin esitellä pragmatiikkaa nimenomaan tästä näkökulmasta, joka tarkastelee pragmaattista tulkintaa psykologisesti. Tämä tarkoittaa sitä, että lausumien ymmärtäminen nähdään ensisijaisesti kognitiivisena ilmiönä ja että ihmiset ymmärtävät lausumia sen mukaan, mikä on relevanteinta

kussakin tilanteessa. Kontekstilla tässä teoksessa tarkoitetaan niitä uskomuksia ja oletuksia, joita kuulijalla on maailmasta. Tämän kontekstin perusteella kuulijat »päättävät», mikä on lausuman relevantti tulkinta.

Teoksessa on kolme osaa: perusteet, eksplikatuuri ja implikatuuri. Nämä taas jakautuvat alalukuihin. Jokaisessa luvussa on harjoituksia, jotka on siroteltu leipätekstiin. Lisäksi jokaisen luvun lopussa on lisälähteitä aihepiireittäin; tämä on hyvä ratkaisu sikäli, että monet asiat ohitetaan tekstissä vain maininnalla. Kaikkiaan *Understanding utterances* on hyvin teoreettinen teos — esimerkit rakentuvat keksityistä, hyvin muodostetuista lauseista, joita on tietenkin helppo analysoida valitun näkökulman mukaan, ja yhteydet luonnolliseen kielenkäyttöön jäävät lukijan mielikuvituksen varaan. Kiinnostava kysymys on esimerkiksi se, kuinka relevanssin periaate toimii silloin, kun sitä koettaa soveltaa huonosti kirjoitettuun tekstiin, jossa viittaussuhteet vaikkapa kongruenssivirheiden ja ongelmallisen sanajärjestyksen vuoksi ovat epäselvät. Blakemoren mukaan oletuksemme maailmasta johtavat meidät preferoituun tulkintaan, ts. poimimme tekstistä sen referentin, joka on mielestämme relevantti. En ole kuitenkaan aivan vakuuttunut siitä, että tulkinta syntyy näin yksinkertaisesti, ja mielestäni Blakemore pitää relevanssiteoriaan perustuvaa lähestymistapaa liian kattavana. Ongelman ydin on ehkä kontekstin määrittelyssä: konteksti on kognitiivinen, mutta kuitenkin kognitiiviseen puoleen näyttää itsestäänselvästi sisältyvän myös sosiokulttuurista tietoa. Blakemore kyllä painottaa relevanssin periaatteen universaaliutta, mutta tämä ei (yhtä esimerkkiä lukuun ottamatta) käy analyyseista ilmi.

Teoksen ensimmäisessä osassa käsitellään sellaisia ymmärtämiseen vaikuttavia asioita kuin päättelyä, kontekstia ja rele-

vanssin periaatetta sekä pragmatiikan suhdetta semantiikkaan. Blakemore näkee lausumat jonkinlaisina propositioiden kopioina (*blueprint*), joiden ymmärtämistä semantikko ei pysty selittämään. Pragmatiikan tehtävä on selvittää, kuinka kuulija kehittää tästä kopiosta täydellisen proposition kontekstuaalisen tiedon perusteella. Teorian taustalla näyttää kuitenkin vaikuttavan totuusehtoinen semantiikka; lausumien ymmärtäminen perustuu loogiseen päättelyyn, jota täydentävät tietomme ja kokemuksemme maailmasta.

Toinen osa käsittelee eksplikatuuria, joka nähdään laajemmin kuin yleensä. Eksplikatuuri ei synny vain siitä, mitä sanotaan eksplisiittisesti, vaan päättelyn, kontekstin ja pragmaattisten periaatteiden pohjalta. Sellaista, minkä kuulija pystyy päättämään kontekstin perusteella, Blakemore siis pitää eksplikointina toisin kuin esimerkiksi Levinson. Eksplikatuuri on enemmän tai vähemmän eksplisiittisesti ilmaistu propositio: lausuman kielellisen ilmiasun ja sen sisältämän proposition välillä on yhteys. Kuulija »rikastuttaa» lausuman propositiota pragmaattisen päättelyn ja kontekstuaalisen tiedon avulla ja päättyy näin relevanteimpaan tulkintaan.

Implikatuurissa taas lausumasta johdettava propositio ei riipu lausuman kielellisestä asusta — lausuma ei siis anna kielellisiä vihjeitä siitä, mikä puhujan tarkoittama propositio on. Teoksen kolmas ja viimeinen osa käsitteleekin implikatuureja: mm. konnektiiveja, ironiaa, metaforaa ja tyyliä. Kiinnostavin tässä luvussa on diskurssikonnektiivien (*discourse connectives*) osuus: Relevanssiteorian periaate, että relevanttiin tulkintaan päädytään mahdollisimman taloudellisesti (»at minimal processing cost»), tulee havainnollistetuksi hyvin. Jos puhuja haluaa johtaa kuulijan mahdollisimman vähällä vaivalla »oikeaan» tulkintaan, hän voi »pakottaa» kuulijan siihen nimenomaan

konnektiiveilla (vrt. *Barbara isn't in town. So David isn't here. — Barbara isn't in town. After all, David isn't here.*). Vaikka konnektiivi tietenkin on kielellinen vihje, se ei ole osa puhujan tarkoittamaa propositiota. Samoin kuin konnektiivi voi toimia myös intonaatio tai äänensävy, etenkin kun kyseessä on ironia.

Understanding utterances antaa runsaasti ajattelemisen aihetta ja hetkittäin sen lukeminen herättää samanlaisen tunteen kuin hyvä rikosromaani: kaikki on kristallinkirkasta — vain syyllinen puuttuu. Blakemoren teos tuskin toimii pragmatiikan oppikirjana: siihen se vaatii liikaa pohjatietoja. Sen sijaan johdantona relevanssiteoriaan se on perusteellinen ja osoittaa, että yhden teorian puitteissa voidaan käsitellä monia asioita hyvin johdonmukaisesti. Tässä piilee myös sen heikkous. Lukijaa voi paikoin epäilyttää se, että kaikki esimerkit selittyvät niin kauniisti eikä avoimia kysymyksiä oikeastaan jää — tai sitten niitä on vaikea eksplikoida.

*

Pragmatiikan ja retoriikan perusteita on ensimmäinen suomenkielinen pragmatiikan perusteos. Nimensä mukaisesti se esittelee sekä pragmatiikan että retoriikan perusteet; teoksessa on myös yksi tekstiä käsittelevä luku. Kokonaisuudessaan teoksen aihepiiri on rajattu melko omintakeisesti — luvuista ei tahdo rakentua mielekästä, yhtenäistä kokonaisuutta.

Teoksen ensimmäinen luku esittelee pragmatiikan taustaa aika lailla suurpiirteisesti mutta kiinnostavasti. Tekijät kertovat antiikin retoriikasta, ns. uudesta retoriikasta sekä pragmatiikan yhteyksistä logiikkaan ja kielifilosofiaan. Erityisesti esitellään Wittgensteinin ajatus kielipeleistä. Tässä yhteydessä tekijät ottavat esille keskustelun osanottajien roolit, joita käsiteltäessä jää

sanomatta se, että roolit eivät ole pysyviä vaan että yhdellä osanottajalla voi samassa keskustelussa olla useampiakin rooleja. Nyt lukijalle jää sellainen käsitys, että osanottajat voidaan ikään kuin nimetä rooliensa mukaan.

Toinen luku käsittelee puheaktiteoriaa ja Gricen maksimeja; kolmas onkin sitten kohteliaisuudesta. Jälkimmäinen on teoksen laajin luku, ja on jokseenkin yllättävää, että Brownin ja Levinsonin kohteliaisuusteorian käsittelyyn on käytetty näin paljon tilaa (21 s.). Pragmatiikka kiintoisimmin määriteltynä tutkii tekijöiden mukaan »kielen käyttöä kontekstissa ja vuorovaikutuksessa» — kohteliaisuusteoria ei kuitenkaan ole osoittautunut kovinkaan hyödylliseksi todellista keskustelua tutkittaessa. Tämänkin teoksen esimerkit ovat enimmäkseen kaunokirjallisuudesta tai lehtiteksteistä. Kohteliaisuusteorian yksi ongelma on, että se ohjaa helposti näkemään tietyn kielellisen ilmauksen yksimerkityksisenä ikään kuin merkitys ei syntyisi kontekstissa keskustelijoiden yhteisesti tekemänä. Kohteliaisuus on pikemminkin abstrakti makrotason käsite, joka saattaa eri tilanteissa reaalistua kielellisesti monin eri tavoin, eikä sitä ole syytä sitoa tiettyihin kielellisiin ilmauksiin. Tämä ei tässä teoksessa mielestäni selvästi käy ilmi. Ilahduttavaa toisaalta on, että kulttuurienvälisiä kohteliaisuuseroja ja niihin liittyviä ongelmia käsitellään lyhyesti.

Neljännessä luvussa tarkastellaan keskustelua diskurssianalyttisesti. Keskusteluanalyysi vain mainitaan, mikä on hie-man sääli. Näiden kahden lähestymistavan erot saattaisivat tulla parhaiten esiin juuri vertailemalla. Nyt lukijalle jää lähtökohdaksi vain ns. kanavamalli, jossa puhuja lähettää ja kuulija purkaa viestin ja jossa voi olla häiriöitä, esimerkiksi keskustelijoiden häiritseviä katsekontakteja (!). Toisenlaisen näkemyksen esittäminen, edes lyhyesti,

olisi ollut paikallaan. Erityisesti tässä luvussa olisi toivonut esimerkkejä myös luonnollisesta keskustelusta — muutama tosin on TV-haastattelusta. Viides luku käsittelee sitten tekstiä. Tekijöiden mukaan »teksti on kielen käytön yksikkö samalla tavalla kuin puheakti, puheenvuoro tai keskustelukin». Se voi kuitenkin olla puhuttua tai kirjoitettua kieltä — olennaista on, että se muodostaa yhtenäisen teemallisen kokonaisuuden. Tämä lähtökohta on melko lailla toisenlainen kuin teoksen muiden lukujen, joissa esitellään pragmatiikan peruskäsitteitä. Siksi luku, jossa lyhyesti selitetään koheesio, koherenssi, Werlichin tekstityypit sekä puhutun ja kirjoitetun tekstin eroja, ei oikein luontevasti istu kokonaisuuteen.

Viimeinen luku ennen loppusanoja on Pragmatiikka ja vaikuttaminen, jossa otetaan esiin esimerkiksi presupposition käsite ja modaalisuus. Verrattuna Meyn teokseen tässä jätetään sosiokulttuurinen konteksti lähes kokonaan pragmatiikan ulkopuolelle, mikä on sikäli kummallista, että esimerkiksi sellaisten konnotaatioiden tunnistaminen, joita on sanoilla *vapaussota*, *veljessota* ja *kansalaissota*, riippuu pitkälti sosiokulttuurisesta tiedosta (s. 93).

Tekijät ilmoittavat esipuheessa välttäneensä tiukan kielitieteellistä näkökulmaa ja toisaalta laajentaneensa esitystä viestintätieteiden suuntaan. Tämä voi olla syynä siihen, että hetkittäin tekstistä välittyy liian mekaaninen näkemys vuorovaikutuksesta — aivan kuin arkinen vuorovaikutus olisi tietoisten päämäärien ja tavoitteiden sanelemaa. Toinen häiritsevä seikka on se, että teoksessa käytetään sellaisia ilmauksia kuin sovittelusanat, plus- ja miinussanat jne. ikään kuin vakiintuneina termeinä. Teos on suunnattu mahdollisimman laajalle viestintätutkimuksesta kiinnostuneelle joukolle — tähän tarkoitukseen se varmasti käy.

Östman (1988: 28) on kirjoittanut pragmatiikasta sateenvarjoterminä erilaisille

kielenkäytön tutkimusalueille: jos semanttisen tarkastelun yksikkönä pidetään merkitystä, voisi pragmaattisen analyysin »yksikkö» olla kielen toiminta (*the functioning of language*). Samalla tavalla — saman sateenvarjon alla — näkisin myös esittelemäni kirjat: kielenkäyttöä voi lähestyä monin eri tavoin mutta mikään niistä tuskin on »se oikea».■

ANNE MÄNTYNEN
Suomen kielen laitos,
PL 25 (Franzeninkatu 13),
00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: *Anne.Mantynen@helsinki.fi*

LÄHTEET

- FAIRCLOUGH, NORMAN (toim.) 1992: Critical language awareness. Longman, London.
- HELASVUO, MARJA-LIISA 1988: Pragmatiikkaa opiskelijoille ja opettajille. [Arvio Stephen C. Levinsonin teoksesta *Pragmatics*.] – *Virittäjä* 92 s. 308–311.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983: Principles of pragmatics. Longman, London.
- LEVINSON, STEPHEN C. 1983: Pragmatics. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- SPERBER, D. – WILSON, D. 1986: Relevance. Communication and cognition. Blackwell, Oxford.
- ÖSTMAN, JAN-OLA 1988: Adaptation, variability and effect: comments on IPrA Working Documents 1 & 2. – Working Document #3 s. 5–39. International Pragmatics Association, Antwerp.